

TEATMETEOS NKVD JA KGB STRUKTUURIST

Lubjanka. VČK-OGPU-NKVD-NKGB-MGB-MVD-KGB 1917-1960. Spravočnik. Koostajad A. I. Kokurin ja N. V. Petrov, teaduslik toimetaja R. G. Pihaja. Moskva, 1997 ("Rossija. XX vek. Dokumenty"). 352 lk.

KGB teemadel on kirjutatud juba lugematu hulk raamatuid, millest enamiku aga võiks liigitada pigem seiklusjuttude sarja maalt ja merelt kui ajalooteaduslike teoste hulka. Ka tõsiseltvõetavate uurijate jaoks on senini valdavalt kättesaamatuks jäänud peamine allikabaas – arhiivid. Teatmeteos "Lubjanka" seevastu tugineb eranditult Vene Föderatsiooni Riikliku Arhiivi dokumentidele.

Raamatu autorid Vene Föderatsiooni Riikliku Arhiivi töötaja Aleksandr Kokurin ja ühingu "Memorial" töötaja Nikita Petrov viitavad oma eesõnas kahetsusega KGB ja tema eelkäijate tegevust käsitlevates publikatsioonides arvukalt esinevatele vigadele, allikate kasutamise fragmentaarsusele ja subjektiivsusele, mida saaks teatmikule toetudes edaspidi vältida. Kokurin ja Petrov ei seadnud endale eesmärgiks Nõukogude repressiivorganite ajaloo kirjutamist, kuid oma tööga loovad nad eeldused selle teema edaspidiseks asjalikumaks käsitlemiseks. Oma käsiraamatus panevad nad algallikatele toetudes kokku Nõukogude Liidu julgeolekuorganite ja siseministeeriumi keskparaadi kondikava. Teatmik on koostatud absoluutselt kiretult, igasuguseid ideoloogilisi hoiakuid ja hinnanguid vältivas laadis.

Teatmiku algsaamiseks on 25. oktoober 1917, mil II ülevenemaalisel nõukogude kongressil loodi siseasjade rahvakomissariaat ja lõppdaatumiks 1960. aasta jaanuar, kui likvideeriti NSVL Siseministeerium ja siseasjade valitsemine anti formaalselt liiduvabariikide haldusse. Kõik etapid Nõukogude repressiivorganite ajaloos ei ole teatmikus esitatud ühesuguse põhjalikkusega. Ulatuslikumalt käsitletakse perioodi aastatel 1934-1960, mille osas autorid võivad toetuda arhiivi üle antud rikkalikule

keskparaadi dokumentatsioonile. Üllataval kombel on hõredamalt kaetud just varasem periood, Tšekaa ja OGPU areng aastatel 1917-1933, mida käsitlevad dokumendid on endiselt Venemaa Föderaalse Julgeolekuteenistuse ametkondlikus halduses.

Teatmik jaguneb oma ülesehituselt viide ossa: Nõukogude riigi karistusorganite kroonika, siseasjade ja riikliku julgeoleku organite struktuur, struktuursete allüksuste ümbernimetuste ja selle kronoloogiliste raamide loend, ministrite ja nende asetäitjate lühibiograafiad ja lisas publitseeritud tähtsamad direktiivdokumendid. Kõigi NKVD ja KGB dokumentidega kokkupuutuvate ajaloolaste ja arhiivaride tööd hõlbustab oluliselt ka lühendite loend, kus lisaks üldtuntud tähekombinatsioonidele (nagu näiteks Gulag ja Glavlit) kirjutatakse lahti ka paljud vähemtuntud, kuid arhiivdokumentides sageli esinevad lühendid.

Julgeolekuorganite ja siseministeeriumi kroonika on üles ehitatud ametlikele määrustele ja käskkirjadele, mida teatmikus refereeritakse. Keskparaadi struktuurimuutuste kõrval saab ülevaate ka kaadrimuutustest repressiivaparaadi tähtsamate allüksuste juhtkonnas.

Nõukogude julgeolekuorganite põhitegevussuunad leidsid oma struktuurilise kehastuse juba Tšekaa tegevusaastatel 1918-1921. Siis loodi eriosakond võitluseks spionaažiga ja sõjaväe kontrollimiseks, transpordiosakond võitluseks "vaenulike elementidega" raudteedel ja veetranspordis, majanduslik valitsus võitluseks "majandusspionaaži, kahjuluse ja diversioonidega" rahvamajanduses, välisosakond luure arendamiseks välismaal, salajane osakond võitluseks nõukogudevastaste parteide ja gruppidega ning samuti ka intelligentsi ja vaimulike jälgimiseks. Need huvisfäärid jäid muutumatuks ka edaspidi, muutusid vaid struktuuriüksuste nimetused.

Tšekaa asemele loodi 6. veebruaril 1922 Riiklik Poliitiline Valitsus (GPU), mis samal aastal seoses Nõukogude Liidu moodustamisega sai nimetuseks OGPU (Ob'edinennoe gosudarstvennoe političeskoe upravlenie). 10. juulil 1934 moodustati NSVL Siseasjade Rahvakomissariaat, mille struktuur esialgu vähe erines endisest OGPU ülesehitusest. Endise OGPU

tähtsamad operatiivsed allüksused läksid Riikliku Julgeoleku Peavalitsuse (GUGB NKVD) koosseisu.

3. veebruaril 1941 jagati senine NKVD kaheks rahvakomissariaadiks: siseasjade rahvakomissariaat ja riikliku julgeoleku rahvakomissariaat (NKGB). NKVD juht Lavrenti Beria nimetati ühtlasi NSVL Rahvakomissaride Nõukogu aseesimeheks, kellenä ta pidi kureerima kogu repressiivaparaadi tööd.

Pärast sõja puhkemist Nõukogude Liidu ja Saksa-maa vahel 20. juulil 1941 ühendati kaks rahvakomissariaati jälle üheks rahvakomissariaadiks, kuid juba vähem kui kahe aasta möödudes taastati endine NKGB. 22. märtsil 1946 nimetati NKGB ümber Riikliku Julgeoleku Ministeeriumiks (MGB). Autorid täheldavad kuni 1953. aastani siseasjade ministeeriumilt julgeolekuministeeriumile funktsioonide ülekandmise tendentsi, mis on seletatav julgeolekuministriks saanud Viktor Abakumovi kasvava mõjuga ja Stalini sooviga luua võimas tsentraliseeritud julgeolekuteenistus. Samas võttis Stalin julgeolekuministeeriumilt ära välisluure funktsioonid, luues 30. mail 1947 Informatsioonikomitee (KI), kuhu koondati kõik varem luurega tegelnud asutused.

Kohe pärast Stalini surma 1953. aasta märtsis ühendati julgeoleku- ja siseministeerium üheks siseministeeriumiks. Ühendatud siseministeeriumi etteotsa sai esialgu Beria, tema kukutamise järel juunis Sergei Kruglov.

Lõplik selgus Nõukogude repressiivaparaadi struktuuris saabus 13. märtsil 1954, kui NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega moodustati NSVL Ministrite Nõukogu juures asuv Riikliku Julgeoleku Komitee (KGB). Selle nimetuse all tegutsesid julgeolekuorganid kuni Nõukogude Liidu kokkuvarisemiseni. Teatmikis kirjeldatakse lühidalt veel KGB struktuuri, mis samuti jäi suhteliselt püsivaks ega elanud enam läbi nii järske muudatusi kui varasematel perioodidel. Suuremate ümberkorraldustena võiks ära märkida piirivalvevägede siseministeeriumist KGB alluvusse ületoomist 1957. aastal ja 1967. aastal "ideoloogilise diversiooniga" võitleva KGB 5. valitsuse moodustamist, mis hakkas eelkõige jälitama intelligentsi ja teisitimõtlejaid.

Kui KGBd kirjeldav osa on vaid kolmeleheküljeline, siis tunduvalt üksikasjalikumalt kirjeldatakse siseministeeriumi arengut kuni üleliidulise siseministeeriumi likvideerimiseni 1960. aastal.

Juhul kui lugeja ei vaeu järge ajama keskaparaadi struktuuri- ja kaadrimuutusi üksikasjalikult regist-

reerivas kroonikas, aitab teda kokkuvõtlik loend struktuurimuutustest julgeolekuorganite ja siseministeeriumi tähtsamate tegevusvaldkondade kaupa, nagu välisluure, vastuluure, sõjaline luure, partei ja valitsuse juhtide valve, šifreerimine ja dešifreerimine, kirjavahetuse perlustreerimine jne.

Nõukogude repressiivaparaadi tippjuhtide ametialasest karjäärast, mis paljudel lõppes mahalaskmisega, annavad ülevaate rahvakomissaride (või ministrite) ja nende asetäitjate lühibiograafiad. Need korregeerivad ka varasematesse ajalooteostesse sisselipsanud eksitusi. Näiteks väidetakse Christopher Andrew ja Oleg Gordijevski autoriteetses KGB välisluure ajaloos, et KGB esimene esimees ja hilisem GRU juht Ivan Serov olevat end pärast ametist tagandamist 1963. aastal joomingujärgse masenduse ajal ühes Arbati hoovis maha lasknud. Tegelikult suunati Serov tööle perifeeriasse ja seejärel pensionile, kus ta suri kõrges vanuses alles 1990. aastal.

Teatmiku mahukas dokumentaalses lisas on publitseeritud tähtsamad direktiivdokumendid alates erakorraliste komisjonide loomisest kodusõja aastatel ja lõpetades siseministri käskkirjaga üleliidulise siseministeeriumi likvideerimise kohta. Dokumendipublikatsioonide ajaline raskuspunkt on 1930. ja 1940. aastatel. Lisas avaldatud käskkirjad ja põhimäärused loovad veelgi detailsema pildi NKVD ja GULAGi struktuurist, hea ettekujutuse saab ka NKVDs kasutatud sõjaväelistest auastmetest. Kuid silma torkab, et ei ole avaldatud ühtegi KGB tegevust reguleerivat dokumenti. Kuuldavasti olevat Vene Föderaalne Julgeolekuteenistus teatmeteost enne avaldamist tsenseerinud ja KGBd puudutatavat osa tublisti kärpinud.

Samaaegselt käsiraamatu "Lubjanka" ilmumisega avaldasid Kokurin ja Petrov ajakirjas Svobodnaja Mysl artiklite sarja, milles nad käsitlesid Nõukogude julgeoleku- ja sisekaitseorganite struktuuri, funktsiooni ja kaadreid alates 1934. aastast.¹ Arusaadavalt langeb artiklite materjal suures osas kokku käsiraamatus esitatuga, kuid artiklites on tunduvalt rohkem niiõelda jutustavat osa. KGB tegevust aastatel 1954-1967 käsitlev artikkel on raamatu vastava osaga võrreldes mõnevõrra põhjalikum. Artiklis kirjeldatakse natuke lähemalt Hruštšovi kaadripoliitikat, mis oli üldiselt suunatud KGB koosseisude vähendamisele, ja refereeritakse mõningaid tähtsamaid direktiivdokumente, nagu 1959 vastu võetud täiesti salajast seadlust KGB kohta, mis oli selle asutuse tegevuse aluseks järgneva kolmekümne aasta jooksul.

NKVD ja KGB keskparaadi ülesehituse põhjal saab luua teatava ettekujutuse ka Eesti NSV represseivaparaadi struktuurist, mis üldiselt kopeeris Moskva keskust. Kuid täpseid andmeid Eestis tegutsenud NKGB, MGB ja KGB struktuurist ja kaadritest ei ole siiani uurijate käsutuses, mis takistab "Lubjankale" analoogse Eesti teatmeteose (miks mitte pealkirjaga "Pagari tänav") loomist. Eestit puudutavaid julgeoleku direktiivdokumente ja käskkirju on siiski lootus leida Vene Föderatsiooni Riiklikust Arhiivist, mis peaks olema uurijatele avatud. Praktiliselt kättesaadamatud on aga KGB luure- ja operatiivdokumendid, mida ei ole üle antud Venemaa riiklikule arhiivisüsteemile ja mis on endiselt KGB pärijate Venemaa Föderaalse Julgeolekuteenistuse ja Luureteenistuse valduses.

Indrek Jürjo

¹ NKVD: struktura, funkci, kadry. Svobodnaja Mysl', 1997, nr 6, lk 105-118, nr 7, lk 108-118;

NKVD-NKGB-SMERŠ: struktura, funkci, kadry, nr 8, lk 118-128, nr 9, lk 93-101;

MGB: struktura, funkci, kadry, nr 11, lk 109-121;

MVD: struktura, funkci, kadry, nr 12, lk 102-119, 1998, nr 1, lk 112-123;

KGB: struktura, funkci, kadry, nr 2, lk 110-125;

MVD: struktura, funkci, kadry, nr 4, lk 113-125.

Tõnis Lukas

TARTU TOOMHÄRRAD 1224–1558

Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998. 278 lk.

Vana-Liivimaa sotsiaalne ja poliitiline ajalugu pole just lihtsate killast uurimisobjekt. Üsna keerukas on tabada tema närvi. Et anda senisesse historiograafiasse kaalukat panust, tuleb hoolikalt kaaluda, millises võtmes mängida, kui laenata terminid muusikavallast. Võtmeks pean siin uurija arusaama Liivimaa ajaloo uurimisseisust ja -vajadustest, millele sekundeerib võrdväärselt meetodi valik. Ei tea täpselt, miks Tõnis Lukas juba ülikooliajal valis uurimisteemaks Tartu piiskopkonna vaimulikud. Arvata võib, et juhendaja professor Sulev Vahtre suunaval käel oli selles valikus etendada oluline roll. Küll aga mäletan selgelt meie esimest kohtumist ja mõttevahetust prosopograafilise uurimistöö perspektiivsusel Liivimaa-fenomeni lahtimõtestamisel. Nende ridade autor oli just suure vaimustusega lugenud Manfred Hellmanni klassikaliseks peetavat artiklit Saksa ordu sotsiaalajaloolise uurimise võimalustest ning tutvunud tema õpilaste Scholtzi ja Wojtecki uurimustega ordu liikmeskonnast. Need uurimused pakusid võimaluse seletada sotsiaalseid protsesse, tõmata arengutrende ning aidata baasinfona kaasa ajaloo poliitiliste sündmuste seletamisele. Kuivõrd Preisi orduriigi ja Liivimaa seisuslik ülesehitus on põhijoonetes sarnane, siis jäin põnevusega ootama, millal valmib diplomitöö ning kuidas edeneb kolleegi edasine teadustegevus. Raamatu tagakaane viimased kaheksa rida annavad vastuse küsimusele, miks esimese kraadi saamist tuli kannatlikult oodata. Nüüd on siis Tõnis Lukase magistritöö ka raamatuks saanud. Kõikidel, kes soovivad, on võimalik saada ülevaade Tartu toomkapiitli moodustumisest, struktuurist ja koosseisust. Järgneb toomhärade päritolu ja haridustaseme analüüs. Nagu põhjalikule uurimusele meie ajalooteaduse traditsioonis kombeks, eelneb põhiosadele soliidne sissejuhatus, allikate ja historiograafia analüüs laial üle-euroopalikul taustal. Lisana järgneb autori poolt tuvastatud 295 toomherra isikuandmed 18 tunnuse alusel ülevaatlikult lahterdatuna. Kas oleks olnud võimalik veel midagi toomhärade kohta allikatest välja pigistada ja analüüsida? Ei tea küll